

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

Jan Brzozowski, Paweł Kaczmarczyk

1. Wstęp: ramy analizy i ujęcia definicyjne

Ekonomia zajmuje szczególne miejsce w ramach studiów migracyjnych. Świadczy o tym choćby twórczość pierwszego teoretyka migracji Ernsta Geорга Ravensteina. Sam Ravenstein w swojej akademickiej twórczości reprezentował geografę, ale w swoim słynnym esej poświęconym pierwszemu prawom migracji wymienił najpierw wszystkie istotne czynniki ludzkiej mobilności – prawne, społeczne, kulturowe czy polityczne – by na samym końcu stwierdzić, że „żaden z wywołanych (przez te czynniki) strumieni migracyjnych nie może się równać ze strumieniem wywołanym przez naturalną skłonność wśród (większości) ludzi do polepszenia swojej sytuacji materialnej” (Ravenstein 1889, s. 286).

Zdanie to można interpretować dwojako. Po pierwsze, Ravenstein postawił hipotezę o primacie czynnika ekonomicznego nad innymi determinantami migracji, co w pośredni sposób przypisuje naukom ekonomicznym centralną – a przynajmniej bardzo ważną – rolę w studiach migracyjnych. Równocześnie jednak sam fakt, iż to geograf rozpoczął ekonomiczne rozważania nad procesem migracji, ma charakter symboliczny i wskazuje na interdyscyplinarność studiów migracyjnych. Spostrzeżenie to nie jest może rewolucyjne i specjalnie odkrywcze, ale z pewnością ma bardzo istotne implikacje dla naszych rozważań i analiz nad ekonomicznymi badaniami migracji międzynarodowych w Polsce w latach 1989–2017. Z jednej strony badania migracyjne prowadzone są przez przedstawicieli różnych dyscyplin (m.in. geografii, historii, socjologii, antropologii czy politologii, by wymienić najpopularniejsze), a w ich ramach często poruszonymi obszarami badawczymi są pola będące tradycyjnymi obiektami badań nauk ekonomicznych. Są to m.in.: transfery zarobków przez emigrantów, wzorce konsumpcji, problem ubóstwa i dysproporcji dochodowych, praca w kraju docelowym oraz po powrocie z emigracji, inwestycje edukacyjne i wykorzystanie kapitału ludzkiego, przedsiębiorczość i działalność inwestycyjna. Każde z tych zagadnień bywa i jest obiektem zainteresowań wielu dyscyplin, np. przedsiębiorczość imigrantów w Polsce badana jest z perspektywy socjologii (Andrejuk 2017), psychologii społecznej (Brzozowska 2012) czy wreszcie dziedziny nauk ekonomicznych, w tym nauk o zarządzaniu (Glinka 2013) i ekonomii (Brzozowski 2017). Z drugiej zaś strony w ramach nauk ekonomicznych studia migracyjne mają swoją jasno wydzieloną strukturę. W ramach kodów subdyscyplin ekonomicznych *Journal of Economic Literature* (JEL) wyróżnić można:

- Subdyscyplinę J: Ekonomia demografii i pracy (Labor and Demographic Economics), w której można wyróżnić subkategorie J15: Ekonomię mniejszości, ras, ludów tubylczych oraz imigrantów, oraz J61: Przestrzenną mobilność pracy oraz pracowników imigranckich.
- Subdyscyplinę F: Międzynarodową ekonomię, w której można wyróżnić subkategorie F22: Międzynarodowe migracje, oraz F24: Transfery zarobków.
- Subdyscyplinę O: Rozwój gospodarczy, innowacje, zmiany technologiczne i wzrost, w której można wyróżnić subkategorię O15: Zasoby ludzkie, rozwój człowieka, dystrybucja dochodu oraz migracja.

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

- Subdyscyplinę R: Ekonomię regionalną, miejską, nieruchomości i transportu, w której można wyróżnić subkategorię R23: Migracja regionalna, regionalne rynki pracy, ludność oraz charakterystyki sąsiedzkie.

Należy przy tym zauważyć, że i tutaj następuje częste połączenie subdyscyplin w ramach prowadzonych ekonomicznych studiów migracyjnych, np. badania dotyczące reintegracji polskich migrantów powrotnych na śląskim rynku pracy (Coniglio, Brzozowski 2018) sytuują się zarówno w subdyscyplinie J, jak i R. Podobnie, analizy odnoszące się do długookresowych, strukturalnych efektów migracji poakcesyjnych dla polskiego rynku pracy z powodzeniem można lokować w subdyscyplinach J, R, a także O (Kaczmarczyk, Okólski 2008). Wreszcie, polska literatura przedmiotu obfituje w publikacje o charakterze przeglądowym (np. odnoszące się do szerokiego spektrum problemów łączących migracje i rynek pracy), które siłą rzeczy mieściłyby się w wielu wspomnianych kategoriach (por. np. Brzozowski i in. 2014). Niezależnie jednak od tego rozproszenia wewnątrz dyscypliny ekonomiczne badania nad migracjami charakteryzują się specyficznym doбором nie tylko przedmiotu badań, ale też metod analitycznych, w tym metod zbierania danych i ich analizy.

Celem niniejszego opracowania jest zidentyfikowanie i przedstawienie najbardziej istotnych nurtów ekonomicznych badań nad migracjami międzynarodowymi w Polsce po 1989 roku. Wśród celów szczegółowych naszego studium należy wyróżnić identyfikację najważniejszych podejść teoretycznych, stosowanych metod, nurtów badawczych oraz opisanie najważniejszych ośrodków i dynamiki badań w tym okresie. Dodatkowym celem będzie próba oceny wpływu ekonomicznych badań nad migracjami na studia migracyjne w Polsce, a także oszacowanie wpływu badań migracyjnych na rozwój nauk ekonomicznych. W tym kontekście zostaną również zidentyfikowane wciąż istniejące luki badawcze.

Zanim jednak podajemy próbę analizy i przeglądu ekonomicznych badań nad migracjami międzynarodowymi w Polsce, konieczne jest dokonanie precyzyjnych ustaleń definicyjnych. W przypadku ram czasowych uwzględniamy produkcję naukową (artykuły, monografie i rozdziały w monografiach oraz raporty) opublikowane w latach 1989–2017. W analizie uwzględniamy wyłącznie autorów afiliowanych w polskich instytucjach badawczych. W tym przypadku konieczne jest dodatkowe wyjaśnienie: nie jest absolutnie naszą intencją marginalizowanie niezwykle bogatego dorobku naukowego naukowców zagranicznych, jak również Polaków pracujących w zagranicznych ośrodkach badawczych. Niemniej celem niniejszego opracowania jest też identyfikacja najważniejszych polskich ośrodków badawczych zajmujących się studiami migracyjnymi z perspektywy nauk ekonomicznych i w tym kontekście zmuszeni byliśmy uwzględnić wyłącznie osoby afiliowane w Polsce¹. Wreszcie, w kontekście wcześniej opisanego problemu interdyscyplinarności, nasza analiza koncentruje się wyłącznie na badaniach, które są prowadzone w wąsko rozumianych naukach ekonomicznych. Przez takie badania rozumiemy te studia, które oprócz charakterystycznych dla ekonomii obszarów badawczych stosują typowe dla nauk ekonomicznych metody badawcze.

Struktura niniejszego opracowania jest następująca. W części drugiej przedstawiono dynamikę ekonomicznych badań nad migracjami w okresie 1989–2017 z uwzględnieniem najważniejszych badaczy, zespołów i instytucji badawczych. W części trzeciej przybliżono dominujące tematy i podejścia badawcze oraz stosowane w ramach nich metody. Część czwarta zawiera podsumowanie, w tym ocenę wpływu badań ekonomicznych nad migracjami w Polsce na studia migracyjne i rozwój nauk

¹ Zaznaczamy w tym miejscu dylemat związany z uwzględnieniem (albo nieuwzględnieniem – co przyjęto w aktualnej wersji) naukowca, który w dużej mierze kształtuje współczesną ekonomię migracji, a jednocześnie od wielu lat jest afiliowany w polskiej jednostce naukowej – Odeda Starka (Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warszawski). Dokonania Profesora Starka – w odniesieniu do analizy uwarunkowań i mechanizmów migracji, skutków mobilności osób dobrze wykształconych czy procesów integracji imigrantów – są nie do przecenienia. Decyzja o tym, by w niniejszym opracowaniu nie ujmować tego dorobku w sposób systemowy wynikała z faktu, że Profesor Stark w niewielkim stopniu jest zintegrowany z polskim środowiskiem badaczy migracji i sam siebie traktuje raczej jako badacza „globalnego”, a nie polskiego.

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

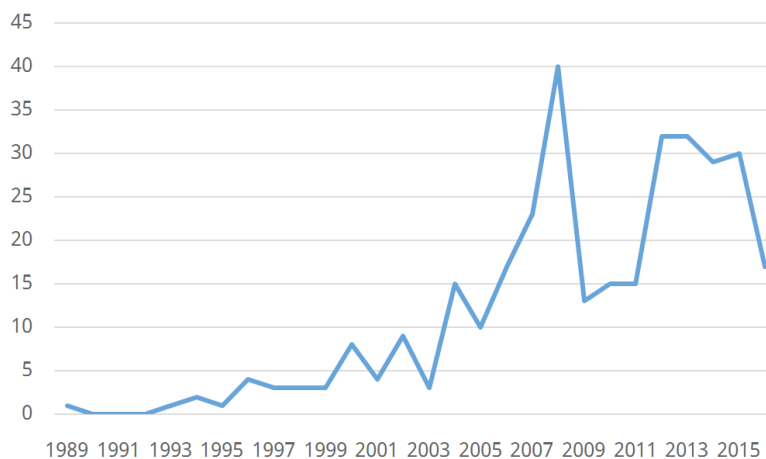
ekonomicznych, oraz przedstawia najważniejsze luki badawcze i obszary wymagające dalszych, pogłębionych studiów.

2. Dynamika ekonomicznych badań nad migracjami w Polsce po 1989 roku

Transformacja polityczna w 1989 roku, oprócz widocznych implikacji społeczno-gospodarczych, miała również wyraźny wpływ na studia migracyjne w Polsce. W okresie PRL wiele tematów z zakresu badań polonijnych pozostawało swoistym tabu (m.in. losy Polaków na Wschodzie), a badania współczesnych ruchów migracyjnych (a migracji zagranicznych w szczególności) były bardzo utrudnione. Rok 1989 był więc swoistą cezurą czasową, otwierającą okres w pełni swobodnych badań nad migracjami w naszym kraju.

W bazie publikacji migracyjnych Komitetu Badań nad Migracjami publikacje z nauk ekonomicznych obejmują w latach 1989–2016 18,8% ogółu publikacji z zakresu studiów migracyjnych, co pokazuje znaczącą rolę reprezentantów ekonomii w tym obszarze badawczym. Ekonomisci byli więc najczęściej publikującymi – po socjologach – autorami studiów migracyjnych (por. wykres dotyczący liczby publikacji z zakresu badań nad migracjami zawarty we wprowadzeniu do raportu). Wykres na Rysunku 1 przedstawia liczbę publikacji z zakresu nauk ekonomicznych w badanym okresie. Analizując dane pochodzące z bazy KBnM PAN, należy poczynić pewne zastrzeżenia: w naszej ocenie nie jest to w pełni doskonale narzędzie (z uwagi na mankamenty indeksowania baz polskich czasopism i publikacji naukowych nie jest to z pewnością spis kompletny), ale stosunkowo trafnie opisuje ono dynamikę publikowania w badanym okresie. Na podstawie danych przedstawionych na wykresie można wyróżnić co najmniej kilka ważnych etapów w ekonomicznych badaniach nad migracjami w Polsce: okres pionierski (1989–1999), okres przedakcesyjny (2000–2003), okres migracji poakcesyjnych (2004–2008) oraz okres po kryzysie finansowym w strefie euro (2009–2017).

Rysunek 1. Liczba publikacji z zakresu ekonomicznych badań nad migracjami w latach 1989–2016

Źródło: baza KBnM PAN, stan na luty 2018 roku.

Okres pionierski (1989–1999) charakteryzował się stosunkowo niską liczbą publikacji, a większość z nich miała charakter eksploracyjny (Strzelecki, Witkowski 1994) lub rozważała współczesne wyzwania metodologiczne w zakresie prowadzenia studiów migracyjnych (Okólski 1997). Na uwagę zwracają badania Barbary Sakson (1997), która analizowała migracje zagraniczne z PRL w latach 80. XX wieku, korzystając z danych Systemu Ewidencji Ruchu Paszportowego. Dzięki jej publikacjom wiemy, że skala odpływu osób z wyższym wykształceniem przyjęła w tym okresie alarmujące rozmiary – 87 tys. osób w latach 1981–1988, co stanowiło 25% wszystkich absolwentów uczelni wyższych w tym samym okresie (Kaczmarczyk, Okólski 2005). Koniec lat 90. wieńczyły dwie istotne publikacje: po pierwsze, Maciej Duszczyk (1998) rozpoczyna krajową debatę nad możliwymi skutkami rozszerzenia

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

Unii Europejskiej, a w szczególności nad konsekwencjami dla zachodnioeuropejskich rynków pracy. Debata ta odzwierciedla ówczesną dynamikę zmian politycznych: negocjacje o członkostwo Polski w UE wchodzą w decydującą fazę, a kwestia presji migracyjnej z Europy Środkowo-Wschodniej jest jedną z głównych barier w tym procesie. Ponadto pojawiają się pierwsze próby badań terenowych nad migracjami zagranicznymi lat 90. na poziomie regionalnym i lokalnym; mowa o eksploracyjnym studium gminy Perlejewo (dawne województwo łomżyńskie) autorstwa Hirszfelda i Kaczmarczyka (1999; por. także kolejny akapit). Kolejna analiza w tym nurcie to publikacja Romualda Jończygo (1999), dotycząca Opolszczyzny.

Wzrost skali publikacji migracyjnych o profilu ekonomicznym zaznacza się, co ciekawe, jeszcze przed akcesją Polski do Unii Europejskiej. Naszym zdaniem wynika to z dwóch przesłanek. Po pierwsze, co można dostrzec w wielu analizach, jest to okres (2000–2003), w którym również dynamika wyjazdów zagranicznych uległa intensyfikacji. Pociąga to za sobą wzrost zainteresowania zjawiskiem emigracji, ale też imigracji, a tym samym – rosnącą liczbę badań i publikacji. Po drugie, to właśnie w tym czasie pojawiają się prace będące naukowym podsumowaniem badań nad mobilnością w pierwszej (tj. przedakcesyjnej) fazie polskiej transformacji. Niewątpliwie przełomowym studium jest praca zbiorowa pod redakcją Ewy Jaźwińskiej i Marka Okólskiego *Ludzie na huśtawce: migracje między peryferiami Polski i Zachodu* (2001), w której zawarto oryginalne analizy ekonomicznych strategii migracyjnych Polaków w latach 90., będące wynikiem badań terenowych członków zespołu Ośrodka Badań nad Migracjami UW w różnych częściach Polski (m.in. na Mazowszu, Podlasiu i Podhalu). Jednak jeszcze ważniejszym wkładem tej publikacji jest sformułowanie koncepcji migracji niepełnej i połączenie jej z szerszymi procesami gospodarczymi z końca istnienia PRL i początków III RP (niedokończona modernizacja i „oszczędzanie na urbanizacji” oraz budownictwie mieszkaniowym przed 1989 rokiem). Podobny charakter miała praca Pawła Kaczmarczyka (2005), w której podsumował on pewien etap analiz odnoszących się nie tylko do wzorców migracji, ale też do ich relacji z polskim rynkiem pracy. Wreszcie, swoistym *novum* w tym okresie są pierwsze głębsze analizy ekonomicznej sytuacji imigrantów w Polsce autorstwa Krystyny Iglickiej (2000).

Okres migracji poakcesyjnych (2004–2008) cechuje się niespotykaną dotychczas (przynajmniej w tak krótkim okresie) skalą mobilności zagranicznej Polaków, co przekłada się również na liczbę badań i publikacji, która dramatycznie rośnie w porównaniu z poprzednim okresem. W tym czasie warto wyróżnić kilka dominujących obszarów badawczych. Po pierwsze, są to migracje osób wykwalfikowanych (specjalistów – por. Kaczmarczyk, Okólski 2005), ze szczególnym uwzględnieniem personelu medycznego (Krajewski-Siuda, Romaniuk 2007). Kolejnym obszarem jest wpływ emigracji (Kaczmarczyk, Okólski 2008) i imigracji na rynki pracy w krajach docelowych (Grabowska-Lusińska 2008), z uwzględnieniem cudzoziemców w Polsce (Biertnath 2008; Fihel, Górny, Kaczmarczyk 2008). To wreszcie pierwsze publikacje sygnalizujące cyrkulacyjne formy migracji, a także rolę migracji powrotnych (Duszczek, Wiśniewski 2006). Warto również zwrócić uwagę na wzrost znaczenia i prestiżu polskiego środowiska naukowego zajmującego się ekonomicznymi studiami nad migracjami, co przejawia się pierwszymi publikacjami w czołowych periodykach zagranicznych mających tzw. współczynnik wpływu (*impact factor*, np. Iglicka 2000; Kaczmarczyk, Okólski 2008) lub we współpracy z czołowymi światowymi badaczami migracji (Okólski 2004).

Ostatni okres po kryzysie finansowym w strefie euro (2009–2017) charakteryzuje się jeszcze większą liczebnością analiz poświęconych wpływie emigracji i migracji powrotnej na rynek pracy w Polsce (Janicka-Żylicz, Kowalska 2010; Fihel, Grabowska-Lusińska 2014), a także na poziomie poszczególnych regionów (Jończy, Rokita 2009; Kaczmarczyk 2010; Brzozowski i in. 2015; Surówka, Prędko 2016). Badania nad migracjami dotyczą również kwestii fiskalnej (Kaczmarczyk 2016), poziomu życia czy kreacji popytu przez emigrantów (Jończy 2012), wciąż kontynuowane są rozważania na temat mobilności osób wysoko wykwalifikowanych i ich skutków dla polskiego rynku pracy (Kaczmarczyk, Tyrowicz 2015). Pojawiają się też pierwsze analizy dotyczące instytucji ekonomicznych tworzonych

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

przez imigrantów w Polsce i nad tzw. etniczną enklawą w Wólce Kosowskiej (Klorek, Szulecka 2013) czy generalnie ogólnymi i sektorowymi efektami imigracji do Polski (Górny, Kaczmarczyk 2017, 2018). Wreszcie najnowszym nurtem są badania nad przedsiębiorczością Polaków zagranicą i imigrantów w Polsce, zainicjowane przez Beatę Glinkę (2013).

Nie jest rzeczą łatwą zidentyfikowanie najważniejszych badaczy, zespołów badawczych i instytucji prowadzących ekonomiczne badania nad migracjami. W bazie publikacji KBnM PAN zidentyfikowano aż 89 nazwisk naukowców reprezentujących nauki ekonomiczne i realizujących studia migracyjne, co stanowi blisko 14% wszystkich zidentyfikowanych badaczy migracyjnych afiliowanych na polskich uczelniach i instytutach badawczych. Jednakże na podstawie zarejestrowanych projektów badawczych można zidentyfikować najbardziej aktywne ośrodki i zespoły. W przypadku instytucji są to przede wszystkim Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego (Marek Okólski, Paweł Kaczmarczyk, Agata Górny, Izabela Grabowska, Joanna Nestorowicz, Agnieszka Fihel), a także Wydział Ekonomii i Zarządzania Politechniki Opolskiej (Krystian Heffner, Romuald Jończy, Brygida Solga, Diana Rokita-Poskart, Sabina Kubiciel-Lodzińska). Pozostałe zespoły mają albo charakter międzyinstytucjonalny, albo tworzą je zbyt małe grupy badaczy, by można mówić o istnieniu stałego centrum badawczego specjalizującego się w badaniach migracyjnych.

3. Dominujące tematy i podejścia badawcze

Zanim przejdziemy to „typowych” tematów poruszanych w ekonomicznym dyskursie dotyczącym migracji i mobilności, chcielibyśmy przywołać jeden z wątków, który został wprowadzony do polskiej debaty naukowej na początku tego stulecia i – mimo że nie mieściłby się zapewne w wąskim katalogu analiz ekonomicznych – w dużej mierze współkształtował rozumienie polskich migracji i ich konsekwencji. Chodzi o nurt badawczy odnoszący się do wzorców selektywności i strategii migracyjnych. Obserwacja, że migracja stanowi proces o charakterze selektywnym, czyli że jest zjawisko obejmujące aktorów różniących się pod względem wybranych cech od ogółu populacji, wydaje się oczywista. Niemniej jest to fakt, o którym badacze społeczni często zapominają i stąd naszym zdaniem warto poświęcić tej kwestii kilka zdań. Pogłębiona analiza mechanizmów selektywności wiąże się głównie ze środowiskiem badaczy skupionych w OBM UW, by wskazać choćby pierwsze próby tego typu w cytowanej już pracy zbiorowej pod redakcją Jaźwińskiej i Okólskiego (2001), ale przede wszystkim trzeba wskazać na tekst autorstwa Marty Anackiej i Marka Okólskiego (2010) oraz późniejsze publikacje Marty Anackiej i Agnieszki Fihel (2013, 2014). Przeprowadzone analizy wykazały m.in. drastyczną zmianę wzorców selektywności w okresie poakcesyjnym (na korzyść osób migrujących z małych ośrodków miejskich, relatywnie dobrze wykształconych i młodych) oraz sugerowały istotną egalitaryzację zjawiska migracji (m.in. dzięki zmniejszeniu znaczenia barier migracyjnych)². Wreszcie, analogiczne analizy odnosiły się do osób powracających z zagranicy, stanowiąc przyczynek do dyskusji, na ile powroty te mogą być traktowane jako powroty „sukcesu” czy „porażki”.

Jednym z najpopularniejszych zagadnień podejmowanych przez ekonomistów analizujących procesy migracji są przekazy pieniężne migrantów (*remittances*)³. Wynika to z faktu, iż przekazy te są stosunkowo łatwo identyfikowane w statystykach krajowych⁴, a skala tych przekazów pobudza wyobraźnię polityków i dziennikarzy zajmujących się tematyką migracyjną. Jednak dość powszechnym w debacie publicznej zjawiskiem jest przypisywanie jednoznacznie pozytywnej roli przekazom w rozwoju społeczno-gospodarczym krajów emigracji. Przykładem tego eksponowania wyłącznie pozytywnego efektu jest zwrócenie uwagi, że przekazy stanowią porównywalny napływ środków finansowych

2 Istnieją także badania, które w pewnym stopniu kwestionuje tezę o egalitaryzacji migracji, np. Napierała, Trevena (2010).

3 W polskiej literaturze poświęconej migracjom funkcjonuje kilka przekładów angielskiego terminu „remittances”, m.in. „transfery pieniężne” (Krzesicki 2012) oraz „transfery finansowe” (Kaczmarczyk 2010); określenie „transfery zarobków” zaproponowane przez Brzozowskiego i Szaruckiego (2010) to dosłowne tłumaczenie definicji statystycznej przyjętej przez Bank Światowy.

4 Choć ich pomiar nie jest pozbawiony mankamentów, o czym dokładniej piszą Brzozowski i Szarucki (2010).

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

z oficjalną pomocą rozwojową (Official Development Assistance, ODA) lub bezpośrednich inwestycji zagranicznych (Foreign Direct Investments, FDI). Brzozowski i Szarucki (2010) zwracają uwagę, że mimo porównywalnych wielkości przekazów, środków z ODA i inwestycji zagranicznych ich wpływ na gospodarki krajów rozwijających się jest zupełnie inny. Dlatego nie sposób zrównać napływu publicznych środków na rozwój infrastruktury lub inwestycji powiązanych z transferem technologii i tworzeniem nowych miejsc pracy z transferem prywatnych środków w obrębie rodzin migrantów. Jednakże polskie badania nad skutkami społeczno-ekonomicznymi transferów brały pod uwagę te ograniczenie i były prowadzone głównie na mezo i makroekonomicznym poziomie analizy; w przypadku badań na poziomie mikroekonomicznym wyróżnić można w zasadzie jedynie pracę Ziemowita Hiszfelda (2001) poświęconą wydatkowaniu środków finansowych transferowanych przez migrantów w Mońkach⁵. Przykładem studiów na poziomie regionalnym są badania Romualda Jończego (2006) na Opolszczyźnie. Według szacunków autora w pierwszym roku członkostwa Polski w UE dzięki transferom średni poziom rozporządzalnego dochodu *per capita* sytuował województwo opolskie na pierwszym miejscu w Polsce. Jednak oprócz stymulacji konsumpcji ten intensywny napływ transferowanych z zagranicy środków nie przekładał się dodatnio na średnio- i długookresowe perspektywy rozwoju województwa: większość środków konsumowanych przez migranckie gospodarstwa domowe była bowiem przeznaczana nie na cele edukacyjne, ale głównie na import dóbr i usług spoza województwa, w szczególności z RFN. Dochodziło więc do paradoksu: środki pozyskane na emigracji wracały tam, gdzie zostały zarobione.

Podobne, niezbyt optymistyczne wnioski płyną z badania Brzozowskiego (2012), który analizował wzory konsumpcji w gospodarstwach domowych otrzymujących transfery od emigrantów w województwie śląskim. Badanie to poszerza naszą wiedzę o sposobie wykorzystywania środków zarobionych na emigracji, ponieważ oprócz samych transferów uwzględnia również oszczędności, z którymi reemigranci wrócili od kraju. W obu przypadkach (transferów i oszczędności) środki te były przeznaczane przede wszystkim na konsumpcję, choć dokładniejsza analiza celów konsumpcyjnych wskazywała na pewne efektywniejsze wykorzystanie tych zasobów. Wielu powracających kupowało za oszczędności samochody, które zwiększały ich mobilność i służyły, by dojeżdżać do pracy (Brzozowski 2012). Co interesujące, na zbliżone efekty wskazywały badania realizowane przez OBM jeszcze w latach 90. – wyraźnie sugerowały one dominację celu konsumpcyjnego, rzadko migracje i związane z nimi transfery prowadziły do realnych (i długofalowych) pozytywnych efektów gospodarczych (Jaźwińska, Okólski 1996).

W kolejnej grupie prac analizowane są motywy i determinanty transferów w ujęciu mikroekonomicznym, a więc z perspektywy migranta i jego gospodarstwa domowego. Są to badania komplementarne względem siebie: Krzesicki (2012) zajmuje się tym zjawiskiem z perspektywy emigrantów polskich w Wielkiej Brytanii i Irlandii, a Brzozowski z zespołem (2017) – z perspektywy emigrantów i migrantów powrotnych pochodzących z województwa śląskiego. W obu przypadkach dane zbierano za pomocą dedykowanego sondażu: w przypadku Wielkiej Brytanii i Irlandii w latach 2007–2008 zrealizowano zlecone przez NBP badanie ankietowe, które objęło odpowiednio 2300 i 1800 osób (Krzesicki 2012). Na Śląsku zaś przeprowadzono badanie ankietowe, używając metody wywiadu telefonicznego (CATI), które objęło w 2011 roku 26 tys. gospodarstw domowych, w tym 1227 gospodarstw migranckich (w których co najmniej jedna osoba wyjechała poza granice Polski na minimum trzy miesiące w latach 2004–2011, por. Coniglio, Brzozowski 2018). W badaniach Krzesickiego (2012) długość pobytu nie miała wpływu na wielkość transferów, a w przypadku migrantów śląskich skłonność do transferowania i wielkość transferów wyraźnie spadała wraz z długością zagranicznego pobytu (Brzozowski i in. 2017).

5 Co symptomatyczne, jedyna relatywnie pogłębiona analiza dotycząca ogólnopolskich konsekwencji transferów środków finansowych została przygotowana przez badaczy nie zajmujących się na co dzień badaniami migracyjnymi i niezwiązanych z żadnym ośrodkiem badawczym podejmujących tę tematykę (Barbone i in. 2012).

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

Badania te stanowią kontekst, w którym można też postrzegać analizę wzorców i determinantów transferów generowanych przez ukraińskich imigrantów w Polsce (Kaczmarczyk 2015). Analiza ta – bazująca na unikalnych danych pochodzących z pogłębionego sondażu zrealizowanego w aglomeracji warszawskiej – wskazała na silną zależność wzorców transferowania od strategii migracyjnych, a także sytuacji rodzinnej/struktury gospodarstwa domowego.

Tradycyjnie jednym z najważniejszych wymiarów ekonomicznych analiz zjawisk migracyjnych jest rynek pracy, traktowany jako czynnik o charakterze kontekstualnym, źródło bodźców promigracyjnych oraz przestrzeń, w której ujawniają się skutki migracji. Analizy realizowane (i publikowane) w Polsce mniej lub bardziej intencjonalnie odnosiły się do wymiaru czasowego, uwzględniając krótki, średni i długi okres. W krótkim okresie emigracja – zwłaszcza o intensywnej skali, a z taką mieliśmy do czynienia w okresie poakcesyjnym – ma zazwyczaj charakter szoku podażowego (czyli nagłego zmniejszenia zasobów pracy, niezwiązanego z warunkami panującymi w danej gospodarce), wpływając przede wszystkim na poziom bezrobocia oraz zatrudnienia. W okresie średnim należy oczekiwać, że nastąpią procesy dostosowawcze na poziomie lokalnych i regionalnych rynków pracy, co przełoży się na dynamikę płac w gospodarce, m.in. wskutek tzw. presji płacowej. I na tym poziomie mogą się ujawniać procesy związane z mobilnością kapitału ludzkiego wysokiej jakości. Wreszcie w długim okresie do głosu dochodzą efekty demograficzne, a rynek pracy ulega zmianom strukturalnym (por. zwłaszcza Brzozowski i in. 2014).

Jeśli mowa o efektach krótkookresowych, to szczególną uwagę zwrócić należy na prace Pawła Kaczmarczyka, który zwracał uwagę na bardzo specyficzną cechę polskiego rynku pracy w okresie transformacji, mianowicie na chroniczną nadwyżkę podaży pracy. Jej skutkami były wysokie poziomy bezrobocia, przekraczające w szczytowej fazie (2002 rok) 20%. Kaczmarczyk zwraca uwagę, że akcesja Polski do UE i otwarcie niektórych rynków pracy krajów UE (początkowo były to tylko rynki brytyjski, szwedzki i irlandzki) uwolniło znaczący potencjał migracyjny, pozwalając na częściowe upłynnienie owej nadwyżki pracy w Polsce. Faktycznie, wraz z masową falą migracji znaczącej poprawie uległa sytuacja na rynku pracy: w Polsce liczba bezrobotnych uległa zmniejszeniu z 3,2 mln w 2004 roku do 1,2 mln w 2008 roku (Kaczmarczyk 2012). W tym kontekście starano się w sposób metodologicznie poprawny wykazać, że błędem byłoby twierdzenie, iż to dzięki emigracji poakcesyjnej „wyeksportowano bezrobocie” z Polski. Paradoksalnie bowiem wpływ migracji zagranicznych na rynek pracy po 2004 roku był stosunkowo niewielki, co potwierdzają liczne badania realizowane w tym okresie. Jednym z nich jest analiza Macieja Bukowskiego i współpracowników (2008), w której autorzy dokonali dekompozycji zmian bezrobocia w Polsce z uwzględnieniem trzech czynników: struktury demograficznej, zmian w sferze aktywności zawodowej oraz zmian liczby miejsc pracy. Analiza ta wykazała wyraźnie, że największe znaczenie miał właśnie ten trzeci komponent, a więc zmiany w sferze bezrobocia w Polsce po 2004 roku trzeba przypisywać głównie zmianom w sferze tworzenia (i destrukcji) miejsc pracy.

Do podobnych wniosków doszła Katarzyna Budnik (2007), porównując realne dane z polskiego rynku pracy ze scenariuszem alternatywnym (kontrafaktycznym), zakładającym utrzymanie się skali migracji na poziomie sprzed akcesji. Taka symulacja wykazała, że mimo masowej skali migracji jej wpływ na procesy obserwowane na polskim rynku pracy był co najwyżej umiarkowany. Gdy skala migracji była stosunkowo najwyższa (lata 2004–2005), odchylenie od scenariusza zerowego wzrostu migracji zmieniało poziom stopy bezrobocia o 0,4 punktu procentowego, czyli w niewielkim stopniu. Nie znaczy to jednak, iż migracja nie miała większego wpływu na ogólnie ujmowany rynek pracy: jak zauważa autorka, efekty migracji na poziomie lokalnym i regionalnym mogły być znacznie poważniejsze (i w tym kontekście warto odwoływać się do ekonomicznych i pozaekonomicznych studiów o charakterze regionalnym, por. np. Jończy 2006, 2012; Jończy, Rokita 2009).

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

Badania nad oddziaływaniem migracji zagranicznych w średnim okresie analizowały przede wszystkim, w jakiej mierze spadek bezrobocia i niedobory pracowników w niektórych sektorach mogły przełożyć się na presję płacową i wzrost płac. Ekonomiczne studia w tym zakresie wskazują jednak, że najnowsza fala emigracji w niewielkim stopniu wpłynęła na poziom płac w Polsce. Przykładowo Budnik (2008) pokazuje, że odpływ około 4,5% pracowników w latach 2002–2006 miał wpływ na wzrost poziomu płac w gospodarce narodowej, ale był on stosunkowo niewielki (mniej niż 1%). Symulacje reakcji płacowych prowadzone przez Katarzynę Kowalską (2011) sugerują, że szok podażyowy na poziomie 10% zasobów pracy (a więc znacząco wyższy niż w rzeczywistości) w przypadku polskiej gospodarki miałyby przełożenie na wzrost poziomu płac zaledwie od 2 do 4% (zależnie od przyjętych założeń).

Analizy długookresowego wpływu migracji zagranicznych na rynek pracy koncentrowały się na przekształceniach strukturalnych, a zwłaszcza na zmieniającej się relacji pracy i kapitału. Zmiany te należało też rozpatrywać w kontekście zachodzących w naszym kraju procesów demograficznych, w tym drastycznego obniżenia współczynników dzietności (*lowest low fertility*). W tym kontekście znacząca emigracja netto w okresie poakcesyjnym może pogłębiać rozmiary problem redukcji populacji aktywnej zawodowo. Analizując strukturę migracji poakcesyjnych z Polski, Kaczmarczyk i Okólski (2008) zwracają uwagę na fakt, że to właśnie osoby młode stanowiły gros wyjeżdżających, a w rezultacie to tej kategorii dotyczy największy ubytek demograficzny. Co więcej, był to ubytek znaczący: 9,3% osób w wieku 25–29 lat oraz 8,8% osób w wieku 20–24 lata. Tym samym „straty migracyjne” w latach 2004–2011 były dość istotne dla osób w wieku aktywności zawodowej – niemal 8%. Sytuacja wygląda jeszcze poważniej w perspektywie regionalnej, a to ze względu na duże dysproporcje w strukturze wyjazdów między województwami – w przypadku niektórych z nich „straty migracyjne” osób w wieku aktywności zawodowej można szacować na ponad jedną piątą: w opolskim było to nawet 25%, a w podkarpackim i świętokrzyskim – 19% osób w wieku 18–64 lata. Kaczmarczyk i Brzozowski (2014) zwracali uwagę, że tego typu efekty będą znacząco oddziaływać na przyszłość demograficzną Polski, tym bardziej że w tym okresie trudno było oczekiwać kompensacji tej straty dzięki dużemu napływowi migracyjnemu. W rezultacie pogłębione przez migracje zagraniczne procesy demograficzne stawiały pod znakiem zapytania przyszłą integralność systemów zabezpieczenia społecznego czy opieki zdrowia. Warto w tym miejscu dodać, że te opinie wyrażano w 2014 roku, a więc przed wielką falą imigracji ukraińskiej do Polski, której wielkość i wpływ na rynek pracy trudno jeszcze oszacować. Niemniej można mieć nadzieję, iż przynajmniej częściowo imigranci z Ukrainy zrekompensują ubytki strukturalne rynku pracy i demograficzne, pogłębione przez migrację poakcesyjną.

Pozostając w obszarze długookresowych skutków migracji dla rynku pracy, warto nawiązać do już wcześniej omawianych koncepcji „migracji rozgęszczającej” (Kaczmarczyk, Okólski 2008; Okólski 2012) oraz „pętli pułapki migracyjnej” (Iglicka 2009), ponieważ są one stosunkowo oryginalną próbą opisu zjawisk zachodzących w Polsce, ale też mogą stanowić ważny wkład w rozwój badań ekonomicznych nad migracjami w innych krajach. W ramach koncepcji „migracji rozgęszczającej” Kaczmarczyk i Okólski (2008) nawiązują tezy do wcześniej sformułowanej przez Layarda i współpracowników (1982), zgodnie z którą jednym z istotnych czynników dynamizujących proces modernizacji w Europie Południowej były masowe migracje po 1945 roku. Odpływ siły roboczej z Włoch, Hiszpanii, Portugalii czy Grecji stanowił więc swoiste „rozgęszczenie” rynków pracy, co przy rozwinięciu dodatkowych polityk publicznych umożliwiło poprawę ich efektywności, szczególnie we Włoszech czy w Hiszpanii. To, co łączy Polskę z 2004 roku z tymi krajami w latach 60. XX wieku, to poważne nadwyżki zasobów pracy. W Polsce te nadwyżki były dodatkowo rezultatem uwiecznienia ich w obszarach peryferyjnych za sprawą politycznej kontroli mobilności w okresie PRL. Akcesja Polski do UE i związana z nią masowa migracja stworzyły warunki do odpływu nadwyżek siły roboczej, ale także szanse na pozytywną z punktu widzenia polskiej gospodarki realokację zasobów pracy na krajowym rynku pracy: z obszarów peryferyjnych do biegunów wzrostu gospodarczego. Oczywiście, szansę tę można było wykorzy-

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

stać jedynie w przypadku mądrych polityk publicznych, zwiększających efektywność rynku pracy (Kaczmarczyk, Okólski 2008).

Jednakże pesymistyczna koncepcja „pętli pułapki migracyjnej” (Iglicka 2009) zwraca uwagę na potencjalnie negatywne efekty długookresowe migracji poakcesyjnej dla rynku pracy. Jej autorka – Krystyna Iglicka – wskazuje, że młodzi emigranci wyjechali z Polski po 2004 roku m.in. dlatego, że w naszym kraju nie byli w stanie zrealizować swoich aspiracji zawodowych i społecznych. Wyjazd zagraniczny nie rozwiązał w pełni ich problemów: również w Wielkiej Brytanii, Irlandii czy Holandii młodzi migranci poakcesyjni mają problem ze zdobyciem pracy odpowiadającej ich kwalifikacjom, dobrze opłacanej i w pełni satysfakcjonującej. W rezultacie po kilku latach spędzonych na emigracji ludzie ci często decydują o powrocie: stało się to szczególnie widoczne podczas recesji w strefie euro (2008–2009), gdy polska gospodarka była przedstawiona przez polityków jako „zielona wyspa”, w której sytuacja na rynku pracy jest stosunkowo korzystna. Problem powracających z migracji poakcesyjnej młodych pracowników polegał jednak na tym, że częsty wśród nich długi okres pracy poniżej kwalifikacji, niezwiązanej z posiadanym wykształceniem (najczęściej studiami wyższymi), znacząco utrudniał reintegrację na krajowym rynku pracy, a zwłaszcza znalezienie pracy zgodnej ze swoimi aspiracjami i marzeniami. Iglicka twierdziła, że może to prowadzić do frustracji i wykształcenia potencjalnie groźnej „pętli pułapki migracyjnej”, kiedy to powracający do kraju młodzi Polacy są tym powrotem rozczarowani i nie widzą tu dla siebie żadnych perspektyw rozwoju. Wtedy podejmują decyzję o powtórny wyjeździe za granicę, co czyni ich ludźmi „podwójnie zmarginalizowanymi” – bez szans na satysfakcjonującą pracę w ojczyźnie są skazani na pracę poniżej kwalifikacji za granicą (Iglicka 2009).

Na poziomie metodologicznym większość przywoływanych badań (i tekstów) borykała się z podstawowym problemem: dostępności i jakości danych statystycznych. Dane odnoszące się do rynku pracy można pozyskać w relatywnie prosty sposób (choć dostęp do nich jest zwykle mocno opóźniony), ale i one umożliwiają ocenę sytuacji przede wszystkim na poziomie krajowym i regionalnym. Dostępność danych migracyjnych jest dużo bardziej ograniczona, a ich jakość można łatwo zakwestionować. Wiele z podejmowanych prób polegała na wykorzystaniu Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności, w którym właściwość ta jest wyraźnie widoczna. Jeszcze gorsza jest sytuacja badań dotyczących imigracji, ponieważ w tym przypadku zasadniczo nie istnieją dobrej jakości dane o charakterze urzędowym czy rejestrowym. Drugim problemem jest samo podejście metodologiczne. Typowym zadaniem analitycznym w studiach nad efektami rynku pracy jest wyizolowanie „efektu migracji”. Można tego dokonywać na różne sposoby, przy czym najbardziej rozpowszechnione wydają się metody oparte na scenariuszach kontrfaktycznych oraz podejściu dekompozycyjnym. Oba były wykorzystywane w analizach skutków najnowszych migracji z Polski, choć niewielka skala podejmowanych prób nie pozwala jednoznacznie ocenić wartości uzyskanych wyników, a zwłaszcza tego, na ile były one pochodną wykorzystywanych danych i stosowanych rozwiązań metodologicznych. Nadal nie doczekaliśmy się na polskim „gruncie” naukowego badania wykorzystującego rozbudowany makroekonomiczny model równowagi ogólnej, który pozwalałby na kompleksową ocenę ekonomicznych skutków emigracji, lecz warto docenić próby szacowania efektów emigracji za pomocą prostszych metod ekonometrycznych (por. m.in. Wolszczak-Derlacz 2009).

Szczególnym aspektem analiz wiążących kwestie migracyjne z problematyką rynku pracy jest mobilność osób dobrze wyposażonych w kapitał ludzki (oraz jej skutki). Jeśli uwzględnimy relatywnie duży udział osób wysoko wykwalifikowanych w ogóle migrantów z Polski, nie zaskakuje to, że problematyka ta była obecna w polskim dyskursie migracyjnym od początku transformacji. Jednymi z pierwszych prac, które próbowały mierzyć się z tematem, były teksty autorstwa Hryniewiczza i współpracowników (m.in.: Hryniewicz, Jałowiecki, Mync 1997), dostarczające danych o zakresie mobilności polskich specjalistów oraz przedstawiające ocenę tego, na ile zjawisko to może zagrażać polskiej gospodarce. Zainteresowanie tematem dramatycznie wzrosło w okresie poprzedzającym akcesję

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

Polski do UE (por. Kaczmarczyk, Okólski 2005), a także w obliczu masowego – i silnie selektywnego – odpływu w okresie poakcesyjnym. Chcielibyśmy wyróżnić trzy główne nurty tych badań. Pierwszy z nich dotyczy czysto statystycznych prób oceny skali zjawiska oraz, poniekąd, dyskusji z utartymi schematami koncepcyjnymi. Klasycznym przykładem takiego podejścia – choć wiele innych jest rozsianych w tekstach podejmujących tematykę mobilności dobrze wykształconych Polaków – były publikacje dokumentujące projekt realizowany przez zespół OBM UW pod kierunkiem Herberta Brückerera (IAB) dla Komisji Europejskiej (Brücker i in. 2009). Polscy autorzy (m.in. Agnieszka Fihel, Paweł Kaczmarczyk i Marek Okólski) wskazywali na silną selektywność migracji z Europy Środkowo-Wschodniej pod względem poziomu wykształcenia i przedstawiali argumenty na rzecz tezy o istnieniu drenażu mózgowi definiowanego w sposób statystyczny, tj. jako nadreprezentację osób z wyższym wykształceniu wśród imigrantów (w porównaniu z populacją kraju pochodzenia).

Drugi nurt dotyczy konkretnych grup migrujących pracowników – w tym przypadku najczęściej uwagi poświęca się zwykle specjalistom medycznym. Najważniejszym kompendium wiedzy na ten temat pozostaje książka Anny Murdoch (2011), ale analizy ukazujące silny wzrost skali mobilności specjalistów medycznych z Polski – zarówno lekarzy, jak i pielęgniarek czy personelu pomocniczego – i jego potencjalnie negatywne skutki dla sfery społeczno-gospodarczej w naszym kraju można odnaleźć w licznych tekstach odnoszących się do konsekwencji migracji poakcesyjnych.

Trzeci – i zapewne najciekawszy – nurt odnosi się wprost do najnowszych trendów w analizie zjawiska migracji osób dobrze wykształconych. Przywoływane przez nas teksty zakorzenione są w tzw. nowej ekonomii drenażu mózgowi (*new economics of brain drain*), czyli grupie koncepcji zainicjowanych w połowie lat 90. minionego stulecia przez Odeda Starka i współpracowników (Stark i in. 1997, 1998). W podejściach tych zwraca się uwagę, że emigracja specjalistów paradoksalnie może mieć pozytywne skutki dla krajów pochodzenia migrantów, a efekt ten może stanowić pochodną migracji powrotnych, wpływu emigracji na dystrybucję dochodów (zwłaszcza poprzez transfery i inwestycje zagraniczne) i przede wszystkim wpływu emigracji na wzrost oczekiwanej stopy zwrotu z edukacji, a tym samym na wzrost poziomu kapitału ludzkiego w gospodarce (jak się to postuluje w klasycznej już koncepcji *brain drain / brain gain*). Większość tekstów ekonomicznych powstałych po 2004 roku, a odnoszących się do mobilności zagranicznej polskich specjalistów, w mniejszym lub większym stopniu opiera się na tym schemacie wyjaśniającym. Wskazują one na potencjalne korzyści związane z odpływem (Brzozowski 2011), ale też polemizują z powszechnie już akceptowanym podejściem i podkreślają, że na ostateczną ocenę skutków migracji dobrze wykształconych Polaków znaczący wpływ mogą mieć wzorce ich uczestnictwa w zagranicznych rynkach pracy, a szczególnie niezwykle częste zjawisko zatrudniania poniżej kwalifikacji, którego konsekwencjami są tzw. drenaż mózgowi i bardzo niskie stopy zwrotu z kapitału ludzkiego (Kaczmarczyk, Tyrowicz 2015). Podobnie jak w literaturze światowej dostępność danych sprawia, że większość z tych analiz ma charakter statystyczny i tylko nieliczne odwołują się do bardziej zaawansowanych ekonometrycznych analiz.

Kolejne istotne zagadnienia to skłonność do powrotów z emigracji oraz problem reintegracji powracających, analizowana najczęściej na poziomie regionalnym. Badania nad migracjami powrotnymi prowadzono głównie po kryzysie finansowym w strefie euro (2008–2009), który doprowadził do ograniczenia zatrudnienia w wielu krajach Europy Zachodniej i skłonił część Polaków do powrotu do ojczyzny. Brzozowski z zespołem (2015) w swoim przeglądzie studiów nad migracjami powrotnymi na poziomie regionalnym zwracają uwagę na to, że pojawienie się znacznych środków unijnych zwiększyło także możliwości prowadzenia analiz nad zjawiskiem emigracji i migracji powrotnej na poziomie regionalnym na niespotykaną dotychczas skalę. Coniglio i Brzozowski (2018) w swojej analizie determinant skutecznej reintegracji ekonomicznej w województwie śląskim korzystali z danych zgromadzonych za pomocą dedykowanego sondażu na reprezentatywnej próbie 26 tysięcy gospodarstw domowych (wcześniej prowadzenie podobnych badań było niezwykle utrudnione ze względów ekonomicznych). Pozwoliło to na analizę ilościową tego zjawiska, w tym badanie ekonometryczne przy

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

wykorzystaniu modeli: probitowego i biprobitowego⁶. W badaniach nad reintegracją ekonomiczną powracających pojawiła się kwestia weryfikacji dwóch przeciwstawnych hipotez:

(1) hipotezy pętli pułapki migracyjnej, zgodnie z którą młodzi, na ogół dobrze wykształceni Polacy wyjeżdżający w okresie poakcesyjnym są skazani na pracę poniżej kwalifikacji zagranicą, której dalszym rezultatem jest stopniowa deprecjacja kapitału ludzkiego (Iglicka 2010). Tacy powracający skazani są na frustrujący powrót zakończony porażką – znalezienie pracy zgodnej z aspiracjami i formalnym wykształceniem w Polsce jest niezwykle trudne. W rezultacie osoby te, szczególnie mające wyższe wykształcenie w specjalizacji społeczno-humanistycznej (np. pedagogika, politologia) są szczególnie narażone na ryzyko pętli pułapki migracyjnej, a więc trwałą marginalizację społeczno-ekonomiczną w kraju docelowym, ale też w Polsce.

(2) hipotezy rozgęszczająca (*crowding-out*), zakładającej, że emigracja poakcesyjna pozwala na dokończenie procesów modernizacyjnych poprzez efektywniejszą alokację dotychczas uwieczonych w regionach peryferyjnych (wsie i małe miasta) zasobów pracy⁷ (Kaczmarczyk, Okólski 2008; Grabowska-Lusińska, Okólski 2009). Porzucając peryferie polskiej gospodarki, młodzi Polacy przenoszą się do europejskich centrów gospodarczych, gdzie mają szansę lepiej zrealizować swoje ambicje zawodowe. Co więcej, wielu z nich może powrócić do Polski i skutecznie znaleźć satysfakcjonujące i zgodne z wykształceniem zatrudnienie, jednak z jednym zastrzeżeniem: powrót ten nie dotyczy tego samego miejsca, z którego się wyjechało, a powracający będą się osiedlać w głównych ośrodkach gospodarczych, gdzie są lepsze perspektywy zatrudnienia.

Hipotezy te weryfikowane były w szeregu badań nad migracją powrotną w różnych regionach, ale ich wyniki nie pozwalają na jednoznaczne ich potwierdzenie lub odrzucenie. Komentując wyniki analiz Centrum Doradztwa Strategicznego w województwie małopolskim (CDS 2010), Brzozowski (2014) zwraca uwagę, że z jednej strony większe natężenie wyjazdów z peryferyjnych powiatów województwa (np. brzeskiego czy dąbrowskiego) oraz wyższa skłonność do powrotu do Krakowa potwierdzają hipotezę rozgęszczającą. Z drugiej strony pewna – na szczęście niezbyt liczna, bo stanowiąca ok. 7% powracających – grupa reemigrantów „potwierdza schemat zasugerowany przez Krystynę Iglicką, a więc osób uwieczonych w pętli pułapki migracyjnej, skazanych na marginalizację w kraju docelowym i w miejscu pochodzenia” (Brzozowski 2014, s. 280). Podobne wnioski można wysnuć z badań prowadzonych przez Coniglio i Brzozowskiego (2018), dotyczących reemigrantów w województwie śląskim: mimo iż większość powracających nie miała problemu ze znalezieniem zatrudnienia, a nawet pracy zgodnej ze swoimi kwalifikacjami, to jednak negatywne doświadczenia emigracyjne (w tym epizod pracy poniżej kwalifikacji zagranicą) znacząco obniżały szansę szczęśliwej reintegracji pod względem ekonomicznym. Zasadne wydaje się więc stwierdzenie, że obie hipotezy – mimo zupełnie przeciwstawnej oceny skutków emigracji i migracji powrotnej – mają charakter komplementarny: podczas gdy większość powracających zachowuje się zgodnie ze wskazaniami optymistycznej hipotezy rozgęszczającej, istnieje pewna grupa, która doświadczyła porażki w sensie ekonomicznym i pozostaje w pętli pułapki migracyjnej. Osoby te wymagają specjalnie dedykowanej polityki reintegracyjnej w regionach, w których skala migracji powrotnych jest szczególnie intensywna.

Niezwykle interesującym obszarem badawczym jest przedsiębiorczość emigrantów i imigrantów, głównie z uwagi na potencjalne korzyści płynące z ich działalności gospodarczej dla krajów: wysyłającego i przyjmującego. W kontekście Polski jako miejsca docelowego pionierskie badania nad aktywnością biznesową Ukraińców i Wietnamczyków prowadzili Fihel, Górny i Kaczmarczyk (2008).

6 Modele probitowe i logitowe należą do klasy modeli ekonometrycznych, w których zmienna zależna (objaśniana) ma wartość binarną (zero-jedynkową).

7 Hipoteza ta, po raz pierwszy skonceptualizowana w artykule Kaczmarczyka i Okólskiego (2008) a potem rozwijana między innymi przez Grabowską i Okólskiego (2009), stanowi twórcze rozwinięcie tez Layarda i zespołu (1994), którzy sygnalizowali modernizacyjną rolę emigracji z Południa Europy po 1945 roku, pozwalającą na efektywniejszą alokację siły roboczej w krajach pochodzenia migrantów. Koncepcja ta jednak została przez Kaczmarczyka i Okólskiego rozwinięta i uzupełniona o kontekst kraju transformacji gospodarczej (Polski) i stanowi jeden z interesujących przykładów wkładu polskich badaczy w rozwój ekonomicznych teorii migracyjnych.

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

W przypadku wietnamskiej grupy, szczególnie w województwie mazowieckim, można było już wtedy (pierwsza dekada XXI wieku) zauważyć początki tworzenia się etnicznej enklawy (in. gospodarki etnicznej), a więc specyficznego „klastra” skoncentrowanego geograficznie (Wólka Kosowska pod Warszawą) oraz sektorowo (handel hurtowy i detaliczny obuwiem i ubraniami, w mniejszym stopniu – gastronomia i restauracje etniczne). Dzięki funkcjonowaniu w etnicznej enklawie wietnamscy przedsiębiorcy uzyskiwali dostęp do takich zasobów, jak: kredyt kupiecki, preferencyjne ceny i dostęp do towaru, wsparcie rodziny w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej i w mniejszym zakresie (z uwagi na niezbyt liczną społeczność Wietnamczyków w Polsce) na solidarność etniczną klientów. Taki model biznesowy przedsiębiorstw etnicznych umożliwiał stosunkowo łatwą jego duplikację i stworzenie nowej firmy w etnicznej enklawie przez „insiderów” (czyli innych Wietnamczyków), równocześnie pozostawał zamknięty na konkurencję ze strony przedsiębiorstw zakładanych przez Polaków lub był dla nich trudno dostępny.

Jednak jak pokazali Brzozowski i Pędziwiatr (2015), opierając się na pilotażowym badaniu w Małopolsce, poleganie na solidarności etnicznej i replikacji modelu przedsiębiorstwa etnicznego przez Wietnamczyków w Krakowie ma znaczące ograniczenia. Tradycyjny model biznesowy, polegający na prowadzeniu punktu handlowego na targowisku, był bardzo efektywny pod koniec lat 90. XX wieku i na początku XXI stulecia. Obecnie znajduje się w fazie schyłkowej, co gorsza, wydaje się, że Wietnamczycy prowadzący takie firmy nie mają pomysłu na innowacyjną readaptację i zmianę sposobu funkcjonowania swoich biznesów, co stawia pod znakiem zapytania ich dalszą integrację ekonomiczną w Polsce. Kończąc krótki przegląd badań nad przedsiębiorczością imigrantów w naszym kraju, konieczne jest zwrócenie uwagi na analizy Glinki i Brzozowskiej (2015) nad tożsamością imigrantów wietnamskich oraz Andrejuk (2017) na temat roli przedsiębiorczości kobiet ukraińskich w ich karierze zawodowej – oba te tematy wykraczają jednak poza dyscyplinę ekonomia.

W odniesieniu do badań nad przedsiębiorczością emigrantów poza granicami polski warto wspomnieć o pracy Szaruckiego i zespołu (2016), poświęconej determinantom samo zatrudnienia wśród imigrantów (w tym i Polaków) w Niemczech. Autorzy wykorzystali dane zastane: ogólnodostępne badanie panelowe gospodarstw domowych w RFN (German Socio-Economic Panel, GSOEP), które zawiera bardzo szczegółowe informacje na temat ścieżek zawodowych imigrantów i ich awansu zawodowego w kraju docelowym. Szarucki z zespołem (2016) posłużyli się metodami ekonometrycznymi (modelem logitowym), by wykazać, że imigranci z Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie Rumuni wykazują znacznie mniejszą skłonność do prowadzenia działalności gospodarczej niż pozostali imigranci z RFN, co wiąże się z awersją do podejmowania ryzyka, charakterystyczną dla społeczeństw z krajów postkomunistycznych. Jednakże baza GSOEP wykazuje znacznie większy potencjał w kontekście badań ilościowych nad polskimi i nie tylko imigrantami z RFN, który nadal czeka na wykorzystanie przez polskich ekonomistów.

Badania prowadzone przez Brzozowskiego z zespołem (2014, 2017) nad imigrantami prowadzącymi przedsiębiorstwa w branży ICT we Włoszech koncentrują się na ich transnarodowej aktywności. Wyniki tych analiz wskazują na korzyści z utrzymywania transnarodowych sieci biznesowych: takie firmy imigrantów osiągały lepsze wyniki sprzedaży niż firmy imigranckie niemające powiązań z krajem pochodzenia przedsiębiorcy, ale ten pozytywny wpływ zależał od korzystnego otoczenia społeczno-ekonomicznego w dawnej ojczyźnie (Brzozowski i in. 2014). Ponadto badania te pokazują, że biznesowa działalność transnarodowa imigrantów może być trwałą strategią adaptacji ekonomicznej w miejscu osiedlenia i może być utrzymywana, a nawet wzmacniana mimo przedłużającego się pobytu w kraju docelowym (Brzozowski i in. 2017). Analizy te dowodzą zarazem, że występują znaczące ograniczenia do prowadzenia ilościowych i reprezentatywnych badań nad przedsiębiorczością imigrantów w Polsce. Brzozowski z zespołem korzystali bowiem z rejestru Włoskiej Izby Handlowej (Italian Chamber of Commerce), w której – zgodnie z wymogami prawa – muszą być zarejestrowane wszystkie aktywne firmy prowadzące działalność gospodarczą w tym kraju. Dzięki temu rejestrowi

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

możliwy był wgląd w populację generalną (wszystkich imigrantów prowadzących działalność gospodarczą we Włoszech) i porównanie jej z próbą zebraną podczas sondażu dedykowanego, co ostatecznie pozwoliło na generalizację wyników. Tymczasem w Polsce brakuje rejestru, który w pełni umożliwiłby dostęp do danych o wszystkich cudzoziemskich przedsiębiorcach⁸, to zaś utrudnia przeprowadzenie reprezentatywnych badań nad tą – dość istotną z perspektywy gospodarczej – grupą imigrantów.

Na koniec warto wspomnieć o bardzo aktualnych próbach, które trudno byłoby wciąż uznać za nurt badawczy. Chodzi o prace analityczne zmierzające do powiązania przyszłości demograficznej Polski, sytuacji na rynku pracy i obecnego/przyszłego napływu cudzoziemców do naszego kraju. Jednym z pionierów podejścia jest Paweł Strzelecki, który w ramach zespołu analitycznego Narodowego Banku Polskiego podejmował próby szacowania luk podażowych na polskim rynku pracy i rozważał, na ile owa luka może być zapełniona przez napływających imigrantów (niestety większość prac przedstawianych w postaci referatów na konferencjach nie została wciąż opublikowana). W sposób zaawansowany metodologicznie do problemu podeszła grupa badaczy realizujących jeden z modułów dużego projektu badawczego poświęconego procesom starzenia się demograficznego, zmian na rynku pracy i usługom opiekuńczym (projekt „Niezakończone przejście migracyjne a starzenie się ludności w Polsce. Asynchroniczność przemian ludnościowych a zmiana formalnych i nieformalnych instytucji opiekuńczych” pod kierownictwem Marka Okólskiego). Niedawno opublikowane prace odwołują się do metod prognozowania ekonometrycznego i wskazują na niezwykle prawdopodobną (w bliskiej perspektywie czasowej) zmianę statusu migracyjnego Polski. Jednym ze skutków tej zmiany będzie istotny wzrost roli imigrantów na polskim rynku pracy (do 20% udziału w zasobie siły roboczej w perspektywie 2060 roku; zob. Janicka, Anacka 2018; Janicka, Kaczmarczyk 2018).

4. Ocena wpływu badań ekonomicznych w Polsce na studia migracyjne i rozwój nauk ekonomicznych

Celem niniejszego opracowania było zarysowanie najważniejszych trendów we współczesnych ekonomicznych badaniach migracyjnych oraz próba refleksji, na ile analizy te wpłynęły na rozwój badań migracyjnych oraz czy i w jakim stopniu odpowiadały na pytania i problemy pojawiające się w dyskursie światowym.

Nie sposób nie zauważyć, że omówione tutaj analizy odgrywały i nadal odgrywają bardzo ważną – jeśli nie kluczową – rolę w polskich badaniach migracyjnych. Decyduje o tym kilka czynników. Po pierwsze, badania w ważnych ośrodkach akademickich (OBM, „grupa opolska”) w pewnym okresie miały w przeważającym stopniu demograficzno-ekonomiczny charakter, co sprawiało, że oddziaływały one na stan i percepcję całej dziedziny badawczej. Po drugie, zainteresowanie problematyką migracyjną wiąże się z tematyką z pogranicza analiz demograficznych i badań rynku pracy, co poniekąd jest wciąż dostrzegalne w pracach współczesnych „migrantologów”. Po trzecie, jak wyraźnie wykazano w tekście, okresem największej aktywności publikacyjnej badaczy tego nurtu był czas poakcesyjny. Nie jest to przypadkiem, ponieważ to właśnie masowość migracji tego czasu uruchomiła niezwykle zainteresowanie i zapotrzebowanie na informacje na temat mobilności, przy czym zainteresowanie to koncentrowało się głównie na ekonomicznym wymiarze zjawiska: uwarunkowaniach procesów migracyjnych, ich wpływie na sytuację gospodarczą krajów pochodzenia i krajów docelowych, a także na możliwych długoterminowych efektach mobilności. Co ciekawe, wydaje się, że z czasem (a uwaga ta dotyczy szczególnie ostatnich kilku lat) relatywne znaczenie ekonomicznych badań migracyjnych stopniowo się zmniejsza na rzecz analiz poświęconych społecznym aspektom mobilności.

⁸ Katarzyna Andrejuk (2017) sugeruje korzystanie z rejestru REGON, ale w odróżnieniu od bazy Italian Chamber of Commerce nie zawiera ona danych finansowych przedsiębiorstw, ani dokładnych danych kontaktowych (telefon i e-mail). Dodatkowym problemem są ograniczenia w zakresie ochrony danych osobowych.

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

Zarysowany obraz pokazuje także, że polskie badania migracyjne dobrze wpisują się w tendencje europejskie czy światowe a w określonych wymiarach uzupełniają podejścia koncepcyjne o treści związane ze specyfiką sytuacji Polski (kraj w fazie transformacji od gospodarki centralnie planowanej do rynkowej). W zakresie badań empirycznych prace polskich badaczy coraz częściej publikowane są w czołowych czasopismach międzynarodowych z zakresu studiów migracyjnych i ekonomicznych. Co istotne, badania te nie tylko mają charakter naśladowniczo-replikacyjny, ale też często wnoszą nowe odkrycia oraz propozycje teoretyczne do głównego nurtu dyskusji o skutkach gospodarczych migracji międzynarodowych. Najlepszym przykładem takiej publikacji jest artykuł Kaczmarczyka i Okólskiego (2008), który rozwija koncepcję hipotezy rozgęszczającej (*crowding-out*) i jej potencjalnie pozytywnej roli w procesie modernizacyjnym polskiej gospodarki. Artykuł ten, opublikowany w prestiżowym czasopiśmie ekonomicznym „Oxford Review of Economic Policy” z współczynnikiem wpływu (IF), uzyskał 141 cytowań według Google Scholar (stan na 3 lipca 2018) w tym w takich uznanych czasopismach jak „Journal of Ethnic and Migration Studies” czy „International Migration”. Tym samym można stwierdzić, że polscy badacze z zakresu ekonomicznych studiów migracyjnych funkcjonują w głównym nurcie debaty międzynarodowej (zwłaszcza biorąc pod uwagę relatywną wagę polskich ekonomistów w skali europejskiej czy globalnej). Nie bez znaczenia są tutaj silne powiązania badaczy z jedną z najważniejszych postaci współtworzących współczesną ekonomiczną teorię migracji (Oded Stark⁹), wszechstronność zainteresowań lidera badań migracyjnych w Polsce (Marek Okólski) oraz aktywne zaangażowanie w międzynarodowe projekty badawcze, co siłą rzeczy wymagało odwoływania się do najbardziej aktualnych koncepcji teoretycznych i modeli empirycznych. Słabością polskich badań w tym obszarze pozostaje niezmiennie dostęp do dobrej jakości danych empirycznych. Daleko nam do badaczy skandynawskich, którzy mogą korzystać z obfitości danych rejestrowych, jesteśmy również daleko w tyle za zagranicznymi naukowcami, którzy z powodzeniem odwołują się do panelowych danych na temat rynku pracy (LFS i zbliżone zbiory). Istotnym problemem polskich badań pozostaje konieczność „zastępowania” instytucji statystycznych w procesie gromadzenia i przetwarzania danych, które dopiero w następnej kolejności mogą być poddawane analizie i interpretacji.

Analiza stanu ekonomicznych badań migracyjnych prowadzi jednak także do identyfikacji istotnych luk (w porównaniu z badaniami realizowanymi za granicą). Poniżej wskazujemy kilka najważniejszych:

- zaawansowane modelowanie teoretyczne opisujące wpływ emigracji i/lub imigracji na podstawowe zmienne ekonomiczne jak wzrost gospodarczy, akumulacja kapitału ludzkiego itp. – zarówno na poziomie makro, jak i mikro (wyjątkiem są tutaj zespoły badaczy Szkoły Głównej Handlowej, Wydziału Nauk Ekonomicznych UW oraz OBM UW, choć większość tych prac nie została dotychczas potwierdzona publikacjami w uznanych czasopismach);
- zaawansowane modelowanie ekonometryczne, zwłaszcza oparte na danych panelowych; jest to pochodna opisywanego wcześniej problemu z dostępem do dobrej jakości danych statystycznych, ale wiąże się także z relatywnie rozpowszechnionym modelem analizy bazującym na studiach przypadku;
- wnioskowanie na temat skutków ekonomicznych na podstawie modeli równowagi ogólnej; w tym przypadku powód jest prozaiczny, mianowicie brak dostępu do odpowiedniej klasy złożonych modeli makroekonomicznych;
- słabo rozwinięte badania eksperymentalne/laboratoryjne; jest to jedna z najbardziej dynamicznie rozwijających się gałęzi współczesnej ekonomii a jej zastosowanie w analizie zjawisk migra-

9 Przypadek Odeda Starka jest specyficzny i bardzo ciekawy zarazem. Trudno bowiem byłoby uznać go za twórcę „polskiego” ale jednocześnie analiza aktualnych koncepcji, które proponuje, pozwala dostrzec wpływ warunków ekonomiczno-migracyjnych, w jakich znajduje się Polska, oraz polskich badaczy, z którymi współpracuje.

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

cyjnych wydaje się jak najbardziej uzasadnione (znane są nam jedynie próby podejmowania takich analiz, m.in. prace Anny Janickiej, np. Janicka 2010);

- pogłębione analizy wpływu imigracji na polski rynek pracy; jest to zapewne jedna z najbardziej oczywistych różnic w zestawieniu z instytucjami badawczymi z Europy Zachodniej – różnica jednak zrozumiała biorąc pod uwagę: (a) historię imigracji do Polski oraz (b) dostępność danych statystycznych na ten temat; warto jednak wspomnieć, że ostatnie lata przynoszą coraz więcej prób tego typu (por. np. Górny, Kaczmarczyk 2018);
- analizy odnoszące się do sfery zabezpieczenia społecznego, nie tylko systemu emerytalnego, ale także innych wymiarów (świadczenia społeczne, świadczenia na rzecz bezrobotnych); tutaj warto wspomnieć prace Katarzyny Andrejuk (2018) czy Pawła Kaczmarczyka (2015);
- badania łączące zjawiska migracyjne z szeroko rozumianą sferą usług publicznych, takich jak usługi edukacyjne czy zdrowotne; jest to – ponownie – jeden z ważnych obszarów zachodnioeuropejskich badań migracyjnych, spotykający się dodatkowo z dużym zainteresowaniem mediów i polityków.

Bibliografia

- Anacka M., Okólski M. 2010. Direct demographic consequences of post-accession migration for Poland. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Pantiru (red.), *A Continent Moving West? EU enlargement and labour migration within the EU*, Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 141–164.
- Anacka M., Fihel A. 2013. Charakterystyka migrantów powracających do Polski oraz ich aktywność zawodowa na rodzimym rynku pracy, *Studia Migracyjne - Przegląd Polonijny* 4, s. 57–71.
- Anacka M., Janicka A. 2018. Starzenie się populacji w warunkach dopełniającego się przejścia migracyjnego. W: M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Scholar.
- Anacka M., Fihel A. 2014. Migracje powrotne Polaków. W: M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.). *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Andrejuk K. 2017. *Przedsiębiorcy ukraińscy w Polsce. Struktura i sprawstwo w procesie osiedlenia*. Wydawnictwo Warszawa: IFiS PAN.
- Barbone L., Piętka-Kosińska K., Topińska I. 2012. *The Impact of Remittances on Poland's Economy*. CASE Network E-briefs 12.
- Biernath M. 2008. Analiza funkcjonowania i integracji migrantów poza województwem mazowieckim: przypadek województwa małopolskiego i Krakowa. W: A. Grzymała-Kazłowska (red.), *Między jednością a wielością: integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, s. 241–270.
- Brücker H. (red.) 2009. *Five years of the EU enlargement to the East*. Bonn: European Integration Consortium.
- Brzozowska A. 2012. Postrzeganie polskich i wietnamskich właścicieli firm przez wietnamskich przedsiębiorców mieszkających w Polsce. *Problemy Zarządzania* 10(1), s. 116–130.
- Brzozowski J. 2011. „Brain drain” czy „brain gain”: kilka uwag dotyczących skutków gospodarczych osób wykwalifikowanych. *Studia i Prace Wydziału Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych* 3, s. 7–26.
- Brzozowski J., Kaczmarczyk P. 2014. *Konsekwencje migracji poakcesyjnych z Polski dla kompetencji zawodowych i kulturowych polskiego społeczeństwa*. Ekspertyza Komitetu Badań nad Migracjami PAN, Warszawa.
- Brzozowski J. 2012. Analiza wpływu powrotów z emigracji na rozwój województwa śląskiego. W: J. Szymańska, C. Ułasiński, D. Bienkowska (red.), *Zaraz wracam... albo i nie. Skala powrotów, motywacje i strategie życiowe reemigrantów z województwa śląskiego*, Kraków Centrum Doradztwa Strategicznego, s. 175–202.
- Brzozowski J. 2017. Immigrant Entrepreneurship and Economic Adaptation: A Critical Analysis. *Entrepreneurial Business and Economics Review* 5(2), s. 159–176.
- Brzozowski J., Gruszka M., Majka M., Szymańska J., Ułasiński C. 2017. International Return Migration and Remittances: the Regional Perspective. *Ekonomista* 1, s. 47–66.
- Brzozowski J., Majka M., Szymańska J., Ułasiński C. 2015. Determinanty migracji powrotnych do Polski na poziomie regionalnym po 2004 roku. *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny* 41(2), s. 9–29.

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

- Brzozowski J., Pędziwiatr K. 2015. Pushed to the mainstream market: the case of immigrant entrepreneurs in Lesser Poland. W: L. Falfan (red.), *Cross-Border Migration and its Implications for the Central European Area*. Bratislava: Institute for Sociology of the Slovak Academy of Sciences, s. 178–198.
- Brzozowski J., Szarucki M. 2010. Ekonomiczne skutki transferowania zarobków przez emigrantów. *Gospodarka Narodowa* 3, s. 63–78.
- Budnik K. B. 2007. *Migration Flows and Labour Market in Poland*. National Bank of Poland Working Paper 44. Warszawa: Narodowy Bank Polski.
- Budnik K. B. 2008. *Search Equilibrium with Migration: the Case of Poland*. National Bank of Poland Working Paper 45.
- Bukowski M., Koloch G., Lewandowski P. 2008. Labour Market Macrostructure in NMS8—Shocks and Institutions. W: M. Bukowski (red.), *Employment in Poland 2007—Safety on the Flexible Labour Market*, Warsaw: MPiPS.
- CDS. 2010. *Powroty z migracji zagranicznych do Małopolski. Skala zjawiska, charakterystyka oraz potencjał powracających*. Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Coniglio N. D., Brzozowski J. 2018. Migration and development at home: Bitter or sweet return? Evidence from Poland. *European Urban and Regional Studies* 25(1), s. 85–105.
- Duszczyk M. 1998. Czy Unia Europejska powinna obawiać się polskiej siły roboczej? *Rynek Pracy* 1, s. 79–82.
- Duszczyk M., Wiśniewski J. 2006. *Emigrować i wracać. Migracje zarobkowe Polaków po 1 maja 2004 r.* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Fihel A., Grabowska-Lusinska I. 2014. Labour Market Behaviours of Back-and-Forth Migrants From Poland. *International Migration* 52(1), s. 22–35.
- Fihel A., Górny A., Kaczmarczyk P. 2008. Rynek pracy a integracja cudzoziemców z Ukrainy i z Wietnamu posiadających zezwolenie na osiedlenie się w Polsce. W: A. Grzymała-Kazłowska, (red.), *Między jednością a wielością: integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*, Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW, s. 53–80.
- Fihel A., Okólski M. 2009. Dimensions and effects of labour migration to EU countries: the case of Poland. W: B. Galgóczi, J. Leschke, & A. Wyatt (red.), *EU Labour Migration since Enlargement. Trends, Impacts and Policies*. Farnham–Surrey: Ashgate, s. 185–210.
- Glinka B. 2013. *Przedsiębiorczość polskich imigrantów w USA: etnicznie, lokalnie, globalnie?* Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Glinka B., Brzozowska A. 2015. Immigrant entrepreneurs: in search of identity. *Entrepreneurial Business and Economics Review* 3(3), s. 51–76.
- Górny A., Kaczmarczyk P. 2017. Tymczasowe rozwiązanie ze strukturalnymi konsekwencjami? Ukraińska siła robocza na polskim rynku pracy. W: Tyrowicz J. (red.), *Znaczenie imigracji zarobkowej dla gospodarki Polski*. Seria: Zeszyty mBank – CASE, nr 149.
- Górny A., Kaczmarczyk P. 2018. A known but uncertain path: The role of foreign labour in Polish agriculture. *Journal of Rural Studies*, DOI: 10.1016/j.jrurstud.2017.12.015.
- Grabowska-Lusinska I. 2008. Migrations from Poland after 1 May 2004 with Special Focus on British Isles. Post-accession Migration Strategies as Hidden behind Statistics. *Espace populations sociétés. Space populations societies* 2, s. 247–260.
- Grabowska-Lusinska I., Okólski M. 2009. *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hirszfild Z., Kaczmarczyk P. 1999. *Ekonomiczne i społeczne skutki migracji na poziomie mikrospołecznym. Wnioski z badania terenowego w gminie Perlejewo*. Seria: Prace Migracyjne Working Paper 21. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Hirszfild Z. 2001. Generowanie i alokacja środków pieniężnych migrantów. W: E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce: migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 357–381.
- Hryniewicz J., Jałowiecki B., Mync A. (red.) 1997. *Ruchliwość pracowników naukowych w latach 1994-1996*. Seria: Studia regionalne i lokalne, nr 55. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Lokalnego i Regionalnego.
- Iglicka K. 2010. *Powroty Polaków po 2004 roku: W pętli pułapki migracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Iglicka K. 2000. Ethnic division on emerging foreign labour markets in Poland during the transition period. *Europe-Asia Studies* 52(7), s. 1237–1255.
- Janicka A. 2010. *Upokorzenie społeczne i migracje pracownicze*. Maszynopis rozprawy doktorskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Nauk Ekonomicznych.
- Janicka A., Kaczmarczyk P. 2016. Mobilities in the crisis and post-crisis times: migration strategies of Poles on the EU labour market. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, DOI:10.1080/1369183X.2016.1162350.
- Janicka A., Kaczmarczyk P. 2018. Wybrane problemy rynku pracy starego społeczeństwa w przyszłości. W: M. Okólski (red.) *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. ??-??.
-

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

- Janicka-Żylicz A., Kowalska K. 2010. Współczesne migracje zagraniczne Polaków a polski rynek pracy. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 4, s. 79–106.
- Jażwińska, E., Okólski, M. (red.) 1996. Causes and consequences of migration in Central and Eastern Europe. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Jażwińska-Motyłska E., Okólski, M. (red.). (2001), *Ludzie na huśtawce: migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jończy R. 1999. Migracje zarobkowe z regionu opolskiego do Niemiec. Aspekty ekonomiczne. W: A. Rajkiewicz (red.), *Zewnętrzne migracje zarobkowe we współczesnej Polsce: wybrane zagadnienia*, Warszawa–Włocławek: IPiSS, WSHE, s. 79–105.
- Jończy R. 2000. Ekonomiczne konsekwencje i determinanty zagranicznych migracji zarobkowych. *Polityka Społeczna* 5-6, s. 6–12.
- Jończy R. 2006. Exodus zarobkowy ludności autochtonicznej z województwa opolskiego i jego skutki, *Polityka Społeczna*, 1/2006, 11-14.
- Jończy R. 2012. Wpływ zagranicznej migracji zarobkowej na poziom życia i kreację popytu regionalnego—przykład obszarów wiejskich województwa opolskiego. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis* 9, s. 57–77.
- Jończy R., Rokita, D. 2009. *Migracje zagraniczne i zatrudnienie na obszarach wiejskich województwa opolskiego w kontekście światowego spowolnienia gospodarczego: stan i tendencje. Raport z badań*. Opole: Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego.
- Kaczmarczyk P. 2012. Labour Market Impacts of Post-accession Migration from Poland. W: *Free Movement of Workers and Labour Market Adjustment. Recent Experiences from OECD Countries and the European Union*. Paryż: OECD, s. 173–196.
- Kaczmarczyk P. 2013. Matching Return Migrants' Competencies and Labour Market Needs – the Case of Polish Returnees. W: *Matching Migrants' Competencies and Labour Market Needs*. Paryż: OECD, s. 111–126.
- Kaczmarczyk P. 2015. *Burden or Relief? Fiscal Impacts of Recent Ukrainian Migration to Poland*. IZA Discussion Paper 8779. Bonn: IZA.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2008. Demographic and Labour Market Impacts of Migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), s. 600–625.
- Kaczmarczyk P., Tyrowicz, J. 2015. *Winners and Losers Among Skilled Migrants: The Case of Post-Accession Polish Migrants to the UK*. IZA Discussion Paper 9057.
- Kaczmarczyk P. 2010. Poakcesyjne migracje Polaków—próba bilansu, *Studia Migracyjne—Przegląd Polonijny* 4(36), s. 5–36.
- Kaczmarczyk P., Okólski, M. 2008. Demographic and labour-market impacts of migration on Poland. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), s. 599–624.
- Kaczmarczyk P., Okólski M. 2005. Migracje specjalistów wysokiej klasy w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Seria: Biblioteka Europejska, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, nr 36. Warszawa: UKIE.
- Kłerek N., Szulecka M. 2013. *Migranckie instytucje ekonomiczne i ich wpływ na otoczenie. Przykład centrów handlowych w Wólce Kosowskiej. Raport z badań*. Seria: Analizy Rekomendacje Ekspertyzy, nr 3. Warszawa Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Kowalska K. 2011. *Does the Post-enlargement Emigration from Poland Impact on Wages of Poles?* Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Ekonomiczny.
- Krajewski-Siuda K., Romaniuk P. 2007. Health Worker Emigration from Poland. *Journal of Public Health Policy* 28(2), s. 290–292.
- Krzysicki O. 2012. Determinanty transferów pieniężnych od migrantów ze szczególnym uwzględnieniem czasu trwania migracji na przykładzie migracji Polaków do Wielkiej Brytanii i Irlandii po 2004 r. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 38(3), s. 53–72.
- Layard R., Blanchard O. J., Dornbush R., Krugman P. 1994. *East-West Migration: The Alternatives*. Cambridge–Londyn: MIT Press.
- Murdoch A. 2011. *Emigracja lekarzy z Polski*. Warszawa: Wydawnictwo SGH.
- Napierała J., Trevena P. 2010. Patterns and determinants of sub-regional migration: A case study of Polish construction workers in Norway. W: R. Black, G. Engbersen, M. Okólski (red.), *A continent moving west? EU enlargement and labour migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 51–71.
- Okólski M. 2012. Modernising Impacts of Emigration. *Studia Socjologiczne* 3(206), s. 49–79.
- Okólski M. 2004. The effects of political and economic transition on international migration in Central and Eastern Europe. W: J.E. Taylor, D.S. Massey (red.), *International Migration. Prospects and Policies*. Oxford: Oxford University Press, s. 35–58.
- Okólski M. 1997. How to Improve the Economic Analysis of Labour Migration in Central and Eastern Europe. W: G. Biffi (red.), *Migration, Free Trade and Regional Integration in Central and Eastern Europe*, Vienna: Verlag Österreich, s. 351–358.
- Przytula s. 2012. Uwarunkowania Mobilności Polskich Menedżerów. *Organization and Management* 153, s. 43–58.
- Ravenstein E.G. 1889. The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society* 52(2).
-

Rozdział 2. Ekonomiczne badania nad migracjami

- Sakson B., 1997. The impact of the international migration of 1980's on the dynamic of natural movements. *Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych* 5, s. 205–225.
- Stark O., Helmenstein C., Prskawetz A. 1997. A brain gain with a brain drain. *Economics Letters* 55(2), s. 227–234.
- Stark O., Helmenstein C., Prskawetz A. 1998. Human capital depletion, human capital formation, and migration: a blessing or a “curse”? *Economics Letters* 60(3), s. 363–367.
- Strzelecki Z., Witkowski J. (1994). Rynek pracy a procesy migracyjne. W: *Migracja jako społeczne i ekonomiczne zjawisko w procesie transformacji ustrojowej w Polsce na tle integracji europejskiej*, Warszawa: MPiPS, s. 135–157.
- Surówka A., Prędka P. 2016. Badanie natężenia i kierunków migracji ludności w województwach Polski Wschodniej. *Studia Ekonomiczne* 258, s. 7–16.
- Szarucki M., Brzozowski J., Stankevičienė J. 2016. Determinants of self-employment among Polish and Romanian immigrants in Germany. *Journal of Business Economics and Management* 17(4), s. 598–612.
- Wisniewski Z., Oczki J. 2001. Migration effects of Poland's EU membership. *Intereconomics* 36(4), s. 174–178.
- Wolszczak-Derlacz J. (2009). Does migration lead to economic convergence in the enlarged European market? *Bank i Kredyt* 40(4), s. 71–89.